

70. 013

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
1876—1976

1976

4

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

92. ÉVF. 1976/4. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekktúra visszaküldésével egyidőben.

Magyar vonatkozású rölapok eddig ismeretlen nyomdászai

Négy évszázad távlatából nehéz lenne egyértelmű magyarázatot keresni arra, hogy a 16. századi nyomdászok mikor és miért nem tüntették fel nevüket vagy legalább a nyomdahelyet kiadványaikon. A világnézeti vagy politikai szempontból kényes tárgyú műveknél bizonyára indokolt óvatosságból hallgatták el a nyilvánossághozatalban vállalt szerepüket. A sok kiadást megért népszerű műveknél és a török harcokról szóló tudósításoknál azonban más oka is lehetett a megjelenési körülmények eltitkolásának. Nem egy esetben talán az az eléggé elterjedt gyakorlat, hogy a könyvnyomtatók a nagyobb érdeklődést kiváltó szövegeket egymás kiadványai alapján egyszerűen utánnyomták, ismételten forgalomba hozták, s ezekkel a „kalózkiadásokkal” rontották az eredeti kézirat, híradás alapján készült, tehát nyilvánvalóan nagyobb anyagi befektetést igénylő, első kiadás nyomdászának üzleti lehetőségeit. Bármilyen okból is történt, annyi bizonyos, hogy a magyarországi török harcokat megörökítő, névtelen tudósítások, rölapok jelentős hányada nyomdásznev és nyomdahely nélkül látott napvilágot. Közülük sokat még ma is impresszum adatok nélkül tart nyilván a szakirodalom. Ez alkalommal néhány olyan 16. századi magyar vonatkozású rölapot ismertetünk, amelyeknek megjelenési körülményeit az illusztrációk és a betűtípusok vizsgálata alapján megnyugtatóan tisztázni lehetett.

1. *Turcken puechlein. Ein Nutzlich Gespräch oder vnderrede etlicher personen. Zu besserer Christlicher ordenung vñ lebens gedichtet . . .* (28b lev.) Geendet im Mertzzen als man zalt Tuzent funffhundert zwentzig vnd zwey jar.¹

H., év. ny. n. 4° 28 lev.

KERTBENY 159.² App. H. 1643.³ HUBAY 47.⁴ GÖLLNER 172. és 174/1.⁵

A kis mű a 16. század első negyedében megjelent érdekesebb, magyar vonatkozású rölapokhoz tartozik. Nem tehetségtelen, ismeretlen szerzője nemcsak

¹ A címléírásokban a sorvégeket és az f betűt nem jelöljük. Az általunk megállapított nyomdahely és nyomdász helyett pedig a korábbi szakirodalomban közölt adatokat idézzük.

² KERTBENY Károly: *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454–1600. Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke 1454–1600.* Budapest 1880.

³ App. H. = APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. 1–4.* München, 1903–1927.

⁴ HUBAY Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású rölapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. Feuilles volantes, gazettes et pamphlets hongrois ou relatifs à la Hongrie, conservés à la Bibliothèque Nationale de Budapest 1480–1718.* Budapest, 1948.

⁵ GÖLLNER, Carl: *Turcica. Die europäischen Türckendrucke des XVI. Jahrhunderts. 1–2.* Bucuresti-Berlin, 1961–1968. — Göllner nem betűhíven ismerteti a két variáns címszövegét.

Magyarország politikai helyzetéről tájékoztat, hanem a gazdasági, társadalmi nehézségek, a közállapotokban jelentkező visszásságok bemutatásával a mohácsi csatavesztés közvetett okaira is felhívja a figyelmet. Az ország helyzete és állapotának megítélése egy beszélgetés keretében, négy személy — a remete, a magyar, a török és a cigány — véleménye alapján bontakozik ki. A szerző a legsúlyosabb megállapításait a törökkel mondatja el. 1522-ben nyilván nemcsak Magyarországon, hanem Európa más területein is megdöbbenést kelthetett az a kijelentés, hogy az elszegényedett magyar királytól már nem kell tartania a töröknek, hiszen a budai várban az udvartartás költségeit sem tudják fedezni. A magyar király megfelelő ütőképességű hadat nem tud állítani, s olyan hadvezére sincs, mint amilyen *Hunyadi* János volt. Következésképpen semmi kétség nem férhet az ország török kézre jutásához.

A korabeli törökellenes irodalmat meglehetősen jól ismerő szerző ezzel a reális tájékoztatással és a magyarokra vonatkozó bírálattal mindenekelőtt a vezűly felismerésére, felelősségtudatra és egységes állásfoglalásra kívánta buzdítani kortársait. Célját ugyan nem érte el, de a *Turcken puechlein* közel egykorú kiadásából arra következtethetünk, hogy az 1522 márciusában befejezett művet Európa-szerte érdeklődéssel fogadták.

KERTBENY a *Turcken puechlein* 1522-ből származtatható hat kiadását ismereti, GÖLLNER Turcica-bibliográfiája pedig 172–174. számon ugyancsak hat kiadást említ. Valamennyi hely és nyomda megnevezése nélkül került forgalomba. Csak a mohácsi katasztrófa után, 1527. január 24-én jelent meg a mű utánnyomata Hans LUFFT wittenbergi nyomdász nevével. Ez a kiadás azonban már nem Magyarország, hanem Ausztria érdekében készült, amint azt a címlapmetszeten a „Wach auff Oesterreich. Virtus vivit post mortem” jelmondat tanúsítja (App. H. 1658.).

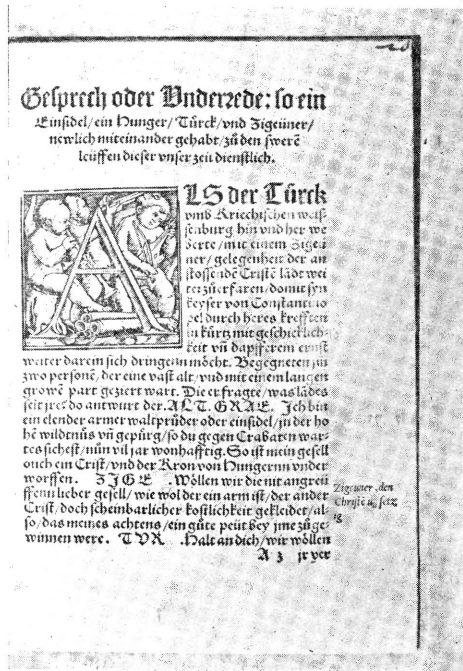
Az Országos Széchényi Könyvtárban a *Turcken puechlein* két címlapvariánsa van meg. HUBAY Ilona röplapkatalógusa és az itt közölt címléírás a KAZINCZY-féle példány (Röpl. 47) címszövegét követi, amelytől az APPONYI-példány (App. H. 1643) címszövege a „zu besserung Cristlicher” szavak szedésében különbözik.⁶ Hogy KAZINCZY Ferenc hogyan jutott az érdekes röplap birtokába, arról nincsenek adataink. APPONYI Bécsben vásárolhatta példányát, mert kötete hátsó kötéstáblájának belsején a GILHOFER és RANSCHBURG cég nyomtatott könyvjegye látható.

A két variáns röplap mindeddig ismeretlen nyomdászának meghatározásához az A₃ levél fametszetes kezdőbetűje (50 × 50 mm) adta az útbaigazítást. Erről a muzsikáló gyermekeket ábrázoló A iniciáléről már APPONYI megállapította, hogy az bizonyosan Hans HOLBEIN munkája. A szép fametszetes kezdő HOLBEIN *Kinderalphabet* néven ismert nagyméretű iniciálesorozatából való, amelyet az 1522. évtől kezdve Valentin CURIO bázeli nyomdász használt.⁷ HOLBEIN — ugyancsak gyermekalakokkal díszített — kisebb méretű iniciáléi viszont a bázeli CRATANDER és BEBEL-officina könyvdíszeként váltak széles körben ismertté.

A 16. század első felében Bazel a reneszánsz könyvkiadás egyik fontos központjává fejlődött, amelyben a humanista tudósok tevékenysége állandó ösz-

⁶ A British Museum példányának címléírása, mind az App. H. 1643, mind a Röpl. 47 címszövegétől eltér. Vö. *British Museum. General catalogue of printed books*. 188. köt. 719. hasáb.

⁷ BUTSCH, A. F.: *Die Bücherornamentik der Renaissance*. 1-2. Leipzig 1878. 1. köt. 60. tábla.

1. kép

tönzést és lehetőséget nyújtott a mesterségüket művészetként űző könyvnyomtatóknak legjobb képességeik kibontakoztatására. A hagenai születésű Valentin CURIO tipográfiája Andreas CRATANDER bázeli nyomdászéhoz hasonlóan. A szembetűnő CRATANDER-hatás alapján jutott Josef BENZING arra a feltevéésre, hogy CURIO önállósodása előtt a CRATANDER-officinában dolgozhatott.⁸ A kitűnő nyomdászattörténész következtetését Valentin CURIO saját megállapítása erősíti meg. Egyik előszavában ugyanis azt írja, hogy kiadói szorgalmazására vállalta el a korábban a CRATANDER-műhelyben általa ki-nyomtatott HORATIUS-mű új kiadásának elkészítését.⁹ Pályája elején tehát CURIO az egyik legjobb könyvnyomtató cégnél működött, s ott szerzett szakmai tudásával későbbi, önálló műveiben mesteréhez méltóan valósította meg a reneszánsz tipográfia célkitűzéseit.

A *Turcken puechlein* nem reprezentatív kiadványnak, hanem népszerű olvasmánynak készült. Ennek ellenére nyomdai kiállítása a legtöbb 16. századi röplapénál lényegesen gondosabb. Címlapján tölcser alakba rendezett a hosszú magyarázó cím szövege, akárcsak a *Die verteütschtē Text aus den Bebstlichen Rechten* című CURIO-nyomtatványban.¹⁰ Azonos a két kis kötetben a címszöveg

⁸ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963. 32-33.

⁹ SCHOTTENLOHER, Karl: *Widmungsvorreden deutscher Drucker und Verleger des 16. Jahrhunderts*. Gutenberg-Jahrbuch, 1942/43. 148. l. 28. sz.

¹⁰ Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 2457. — Ezt az ugyancsak hely és nyomdanév nélkül megjelent kiadást a British Museum katalógusa közli Valentin Curio nyomtatványaként. Vö. *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and*

alá szedett dísz, valamint az élőcímek és a szöveg éles metszésű betűtípusa. A *Turcken puechlein*ben a HOLBEIN iniciálén kívül egyetlen fametszetes kezdő van: egy állatalakos F iniciálé (25 × 25 mm.) az A₂ levél rektóján. Ez is Valentin CURIO készletéből való; a sorozat egyéb darabjait az ugyancsak 1522-ben nyomtatott MARSILIUS PATAVINUS-kiadványában használta a nyomda.¹¹

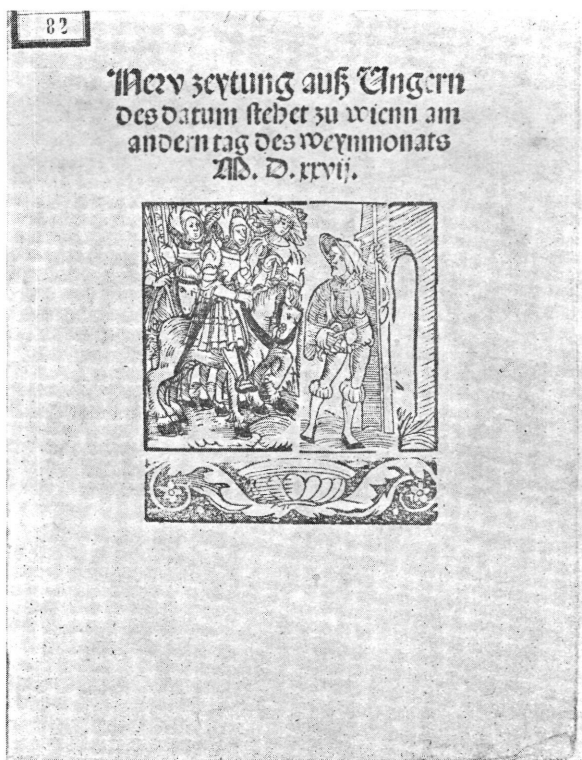
A török feltartóztatásának lehetőségei miatt a korabeli közvéleményt kétségkívül érdeklő *Turcken puechlein* azonos tipográfiai kiállítású két változatát tehát Valentin CURIO bázeli nyomdája hozta forgalomba.

2. *New zeytung auss Ungern des datum stehet zu wienn am andern tag des weynmonats. M. D. XXVij.*

H., ny. n. 4° 4 lev.

KERTBENY 300. App. H. 197. HUBAY 82.

Az Országos Széchényi Könyvtárban két példányban meglévő röplap SALM Miklós 1527. szeptember 27-én Tokajban kelt levele alapján Tokaj elfoglalásáról tudósít, majd röviden beszámol Eger várának visszafoglalásáról.¹² A röplap

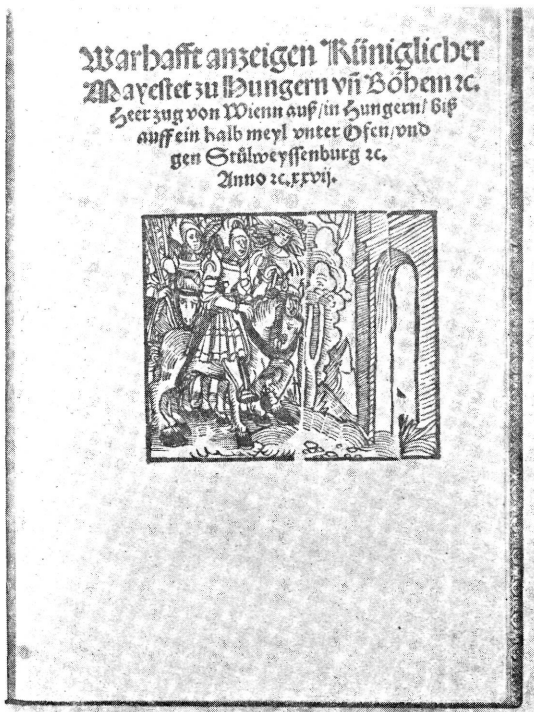
2. kép

German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum. London, 1962. (továbbiakban: BMC German) 673. 1.

¹¹ MARSILIUS PATAVINUS: *Opus insigne cui titulum fecit autor Defensorem pacis.* [Basel, Valentin Curio]. Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 1724.

¹² Röpl. 82 és App. H. 197.

négy fametszetből összeállított, különös illusztrációval került forgalomba. A címkép alsó része egy ornamentális díszű záróléc; felette a baloldali fametszet lovascsapatot, a középső német viseletű zsoldos katonát, a jobboldali fametszet boltíves kapubejáratot ábrázol. A négy metszet közül kettő — a lovascsapat, és a boltíves kapu — az ugyancsak 1527-ben megjelent *Königlicher Maiestat zu Behem vnd Hungern . . . Zug vnd eynreytten auff die Crönung gen Prag* című kis nyomtatványban is szerepel.¹³ Ebben az I. FERDINÁND prágai koronázásáról tudósító újságban azonban a két metszet között egy lándzsás katonacsoportot szemléltető — tehát az előzőekben ismertetett képektől eltérő — metszet nyert elhelyezést. A British Museum katalógusa szerint a prágai koronázásról közreadott tudósítást az augsburgi Heinrich STEINER nyomdája hozta forgalomba.¹⁴ Minthogy a Tokaj bevételéről beszámoló röplapban (Röpl. 82 és App. H. 197) nemcsak az ismertetett két metszet, hanem a betűtípusok is megegyeznek a STEINER-nyomdából származó prágai tudósítás azonos tárgyú metszeteivel, ill. megfelelő típusaival, nincs okunk kételkedni abban, hogy a Tokaj bevételéről tudósító *New zeytungot* is az augsburgi STEINER-nyomda adta közre. Annál kevésbé, mert Heinrich STEINER élelmes illusztráló módszerét más alkalommal, így az alábbi röplapban is alkalmazta.

3. kép

¹³ HUBAY 79.¹⁴ BMC German 300. 1.

3. *Warhafft anzeigen Küniglicher Mayestet zu Hungern . . . Heerzug von Wienn aus, in Hungern, bisz auff ein halb meyl vnter Ofen, vnd gen Stülweyssenburg . . . Anno zc. xxvij.*

H., év, ny. n. 4° 4 lev.

KERTBENY 290. APPONYI H. 198.¹⁵

A FERDINÁND király magyarországi útjáról és Budára vonulásáról szóló tudósítás bizonyára még 1527-ben jelent meg. Címlapját a témának megfelelően várba vonuló sereget ábrázoló metszet-kombináció díszíti. A három részletből összeállított címkép két szélső eleme ismert: a baloldali zsoldoscsapatot és a jobboldali boltíves kapubejáratot ugyanis már a tokaji tudósítással kapcsolatban említettük.¹⁶ A *Warhafft anzeigen* címlapján azonban a két részlet között új elemként sziklás-fás háttér látható. Hogy valóban ismét az augsburgi STEINER-nyomda illusztrációs ügyeskedéséről van szó, azt a nyomtatvány tipográfiai vizsgálata igazolta. Az A₂ levél rektóján ugyanaz az A iniciálé ismétlődik, mint a prágai bevonulást ismertető újságlapon (Röpl. 79). A *Warhafft anzeigen*-ben alkalmazott kiemelőtípust és szövegtípust pedig CURIPESCHITZ *Itinerarium*-ában használta 1531-ben az augsburgi STEINER-nyomda.¹⁷

Heinrich STEINER ma már különösnek ható metszetkompilációi a 16. században nem botránkoztatták meg az olvasót. Két strassburgi nyomdász — Josias RIHEL és Samuel EMMEL — hasonló leleményességgel illusztrálta az 1562-ben megjelent LIVIUS-kiadását.¹⁸ Pedig Strassburgban a 16. században kiváló grafikus művészek működtek, s számos nyomda az átlagnál gazdagabb könyvdíszállományt mondhatott magáénak. Hogy ennek ellenére a nyomdászok még ilyen különös módon is igyekeztek variálni meglévő metszeteiket, az leginkább az illusztráció közönségvonzó és művelődéstörténeti jelentőségével magyarázható. A korai nyomtatványokban ugyanis az illusztrációtól elsősorban a szöveg képi megjelenítését, az esemény lényegének közérthető és hangulatkeltő bemutatását, az érdeklődés felkeltését várták, s e fontos funkció mellett háttérbe szorult az eredetiség és kvalitás kérdése.

4. *Des Turcken Erschreckliche belagerung, vnd Abschiedt der Stat Wien.* 1529.

H., év, ny. n. 4° 6 lev.

KERTBENY 385. App. H. 211. GÖLLNER 339.

Bécs 1529. évi megszállása olyan megdöbbentő bizonyítéka volt az immár nemcsak Magyarországot fenyegető török előretörésnek, hogy közvetlenül az esemény után számos újságlap adta hírül az osztrák főváros elestét. Az APPONYI Sándor által a KARAJAN-gyűjteményből vásárolt fenti röplap a Bécs megszállásáról tudósító ritkaságokhoz tartozik. Tartalmi szempontból kevésbé jelentős e röplap, mert utánnymotat; a *Turckhen belegerung* szövegét ismétli meg. Csupán a 6. levéltől kezdve közöl új híryanagot a török bécsi kivonulásáról.

A röplap gondos, részletező technikájú címképe (83 × 101 mm) gyermekeket lemészároló katonákat ábrázol. A nyomdász nyilván a törökök kegyetlenkedésének szemléltetésére nyomatta le a röplap címlapjára ezt a metszetet, pedig a képen nem török, hanem német páncéltűztes katonák gyilkolják le a gyermekeket. A fametszet bizonyíthatóan nem is ehhez a nyomtatványhoz készült; már 1527-ben megjelent Johannes LICHTENBERGER *Die Weissagung*e című

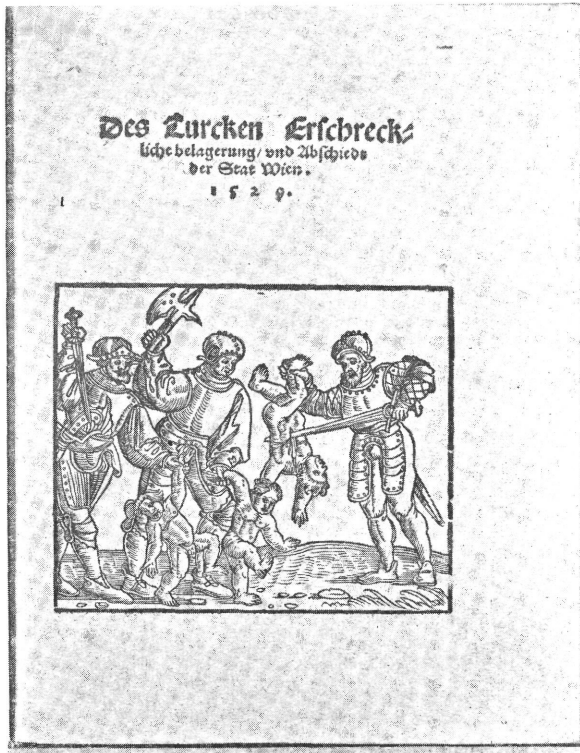
¹⁵ Nem azonos HUBAY Ilona röplapkatalógusa 84. tételével.

¹⁶ Röpl. 82 és App. H. 197.

¹⁷ HUBAY 134.

¹⁸ Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 9159.

4. kép

munkájának LUTHER előszavával közreadott kiadásában.¹⁹ A MÁTYÁS királyra vonatkozó jóslata miatt magyar szempontból sem érdektelen LICHTENBERGER-kötetet a wittenbergi *Lufft*-nyomda hozta forgalomba, Georg LEMBERGER színvonalas illusztrációival. Ugyanebből a fametszet-sorozatból való a *Des Turcken Erschreckliche belagerung* utolsó lapjának azonos stílusú és metszési technikájú illusztrációja (82 × 74 mm). Röplapunk tehát — a metszetek tanúsága szerint — a kitűnő grafikus művészeket foglalkoztató és betűanyaggal is jól felszerelt LUFFT-nyomdában készült. Hans LUFFT a kis nyomtatványt a gazdaságosság szem előtt tartásával, régi metszeteivel és takarékos, szoros szedéssel állította elő. A címsorok kiemelésére egyetlen típust alkalmazott, magát a szöveget pedig az 1525. évi LUTHER-kiadásának kenyértípusával szedte.²⁰

5. *Neue zeytung von vereinigung vnd Frid, so zwischen Rö. Kü. Maiestat vnd dem grossmechtigsten Türckischen Keiser in kurtz verschiner zeyt beschehen.*

H., év, ny. n. 4° 4 lev.

HUBAY 154. GÖLLNER 507.

¹⁹ SOLTÉSZ Zoltánné: *Johannes Lichtenberger Pronosticatiójának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi*. Magyar Könyvszemle 1976. 33. l. — Jelzete: App. H. 2533 a.

²⁰ LUTHER, Martin: *Ein Sermon von des Judischen reichs vnd der weltende*. Wittenberg, 1525. Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 2735 (4).

Az I. FERDINÁND és a török által 1533-ban kötött békeszerződésről szóló tudósítás szerény kiállításban került a közönség elé. A kis nyomtatványban egyetlen illusztráció nincs, így a nyomdameghatározás kiindulópontjából csupán a szövegkezdő E iniciálé (25 × 22 mm) szolgálhatott. Salomon von ROERMOND *Eine Neue Prognosication* című művének 1540 körüli — nyomdásznev nélkül közreadott — kiadásában sikerült ugyanezt a puttóval díszített, fametszetes kezdőbetűt megtalálni.²¹ A Salomon von ROERMOND-kiadásban röplapunk szövegtípusa is szerepel, tehát a két nyomtatvány azonos nyomdából származtatható. A British Museum katalógusa szerint Salomon von ROERMOND fenti munkáját Georg WACHTER nürnbergi nyomdász hozta forgalomba.²² A nürnbergi WACHTER-műhelyben jelent meg tehát az 1533. évi békekötésről tudósító *Neue zeytung* is.

A *Neue zeytung* meghatározásához végzett típusösszevetések során még egy 16. századi újságlap megjelenési körülményeire derült fény. Ennek a nem magyar vonatkozású röplapnak a következő a címe:

Neue zeyttung von Speyr. Von handlung der Fürsten einreytten vnd erscheynung.
M.D. xxix.

H., év, ny. n. 4° 4 lev. (Ant. 3131 (32)).

A röplap az 1529. évi speyeri birodalmi ülésen résztvevő előkelőségekről tudósít. Meglehetősen szerény kiállításban került forgalomba. Egyetlen E iniciáléja pontosan megegyezik az 1533. évi békekötésre vonatkozó — előbb ismertetett — *Neue zeytung* E kezdőbetűjével. Mindkét nyomtatvány címszövegét is azonos betűtípusokkal szedték. Fentiek alapján tehát bizonyítottnak tekinthető, hogy a *Neue zeyttung von Speyr* című újságlap (Ant. 3131 (32)) a nürnbergi Georg WACHTER nyomdász kiadványa.

6. *Warhaftiger vñ gründlicher bericht, des Türckens Eroberung Zigeths, erfolgt auff den 7. tag Septembris, M. D. LXVI.*

H., év, ny. n. 4° 6 lev.

App. H. 1816.

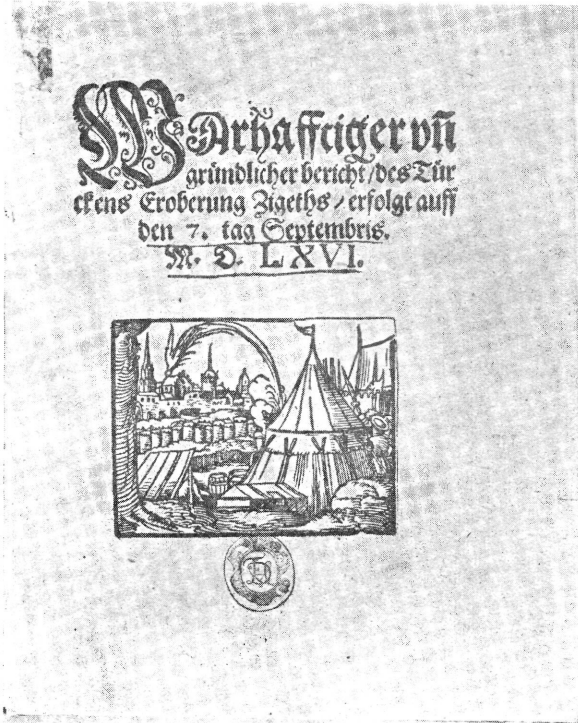
A röplap a hasonló tárgyú tudósításoknál részletesebben számol be Szigetvár elestéről. Szövegét 1566. szeptember 29-én a Győr melletti császári táborból keltezte ismeretlen szerzője, s így a fontos eseményt hírül adó röplap minden bizonnyal még 1566-ban jelent meg hely és nyomdásznev nélkül. Címképe ostromjelenet (55 × 72 mm): az előtérben ábrázolt sátoztáborból ágyúval lövik a háttérben felmagasodó, fallal megerősített várost. Ugyanezzel az illusztrációval került forgalomba 1566-ban egy másik újságlap, amely *Ausszug etlicher Zeitungen* címmel Szigetvár elestén kívül az Adriai-tenger mellett folyó török harcokról is beszámol. Ez utóbbi nyomtatványban a címkép alatt „Gedruckt zu Nürnberg, durch Valentin Geyssler” kolofon olvasható.²³

Az *Ausszug etlicher Zeitungen* ugyancsak APPONYI Sándor Hungarica-gyűjteményével került az Országos Széchényi Könyvtárba, de a gyűjtemény kitűnő katalógusa nem tesz említést a két azonos tárgyú röplap metszetkapcsolatáról. Ennek oka az lehetett, hogy amikor az *Ausszug etlicher Zeitungen* címleírása 1900-ban a katalógus első kötetében megjelent, a *Warhaftiger vñ gründlicher*

²¹ Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 10227.

²² BMC German 774. l.

²³ App. H. 399. HUBAY 246.

5. kép

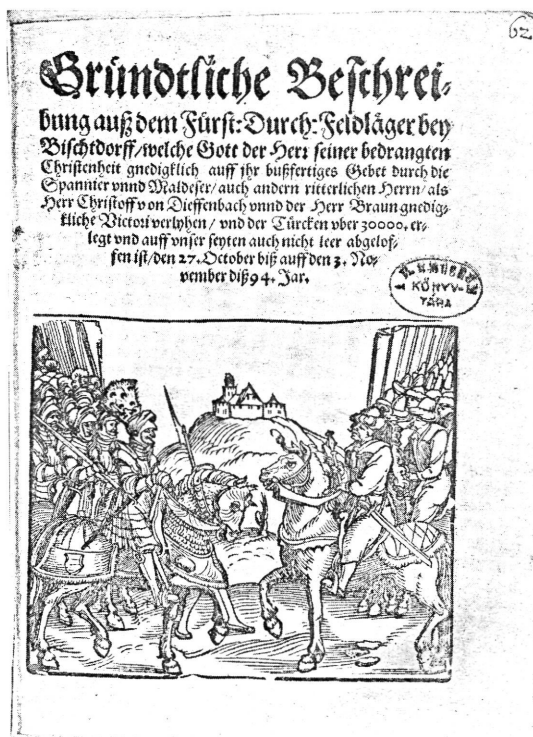
bericht valószínűleg még nem volt APPONYI Sándor birtokában. Ez utóbbi röplapot ugyanis a katalógus 1925-ben közreadott harmadik kötete ismerteti. Ha az első kötet sajtó alá rendezésekor APPONYI Sándor a két nyomtatványt egymás mellett láthatta volna, úgy nyilván nemcsak a metszetazonosságra figyel fel, hanem azt is észreveszi, hogy mindkét röplap azonos kiemelő- és szövegtípussal készült, fametszetes kezdőbetűik pedig ugyanabból az iniciálésorozatból valók. Ezek a tények pedig egyértelműen azt bizonyítják, hogy az impresszum nélkül közreadott *Warhafftiger vñ gründlicher bericht* Valentin GEISSLER nürnbergi nyomdájának terméke.

7. *Gründliche Beschreibung auss dem Fürst: Durch: Feldläger bey Bischtdorff.* (2b lev.) Erstlich gedruckt zu STRAUBING.

Ny. n. 4° 2 lev.

HUBAY 335.

A röplap Christoff von TEUFFENBACH császári hadvezér magyarországi harcáról (1594. okt 27-nov. 3.) és Püspöki visszafoglalásáról számol be. A kis nyomtatvány a 16. században elég gyakran alkalmazott, kétértelmű kolofonnal jelent meg. Az „Erstlich gedruckt zu Straubing” impresszum ugyanis jelentheti azt, hogy a szöveget most, először Straubingban nyomtatták ki, de hihetőbb az az értelmezés, mely szerint a mű korábban — első ízben — Straubingban került forgalomba. Straubing nem tartozott a jelentős könyvkiadócentrumokhoz. A 16. században mindössze két könyvnyomtató működött e

6. kép

városban: 1560—1565 között Johann BURGER, 1580 és 1617 között pedig Andreas SUMMER.²⁴ Az 1594. évi eseményekről tudósító rölapunk tehát készülhetett volna Andreas SUMMER nyomdájában. Ezt a feltevést azonban az Országos Széchényi Könyvtárban meglévő egyetlen 16. századi SUMMER-kiadvány alapján sem cáfolni, sem bizonyítani nem lehet, mert annak címsorait és szövegét más betűtípusokkal szedték.²⁵

Többszöri áttétellel ugyan, de végleges megoldáshoz ismét rölapunk illusztrációja vezetett, amely a DÜRER és Sebald BEHAM utáni nürnbergi fametszés egyik jelentős egyéniségének, Erhard SCHÖN-nek a kompozícióját követi. SCHÖN metszete 1530-ban jelent meg Christoff ZELL nürnbergi nyomdász egyik török tárgyú nyomtatványában.²⁶ Ebben a rölapban a metszet felső keretléce helyén szedett szöveg tájékoztat a seregek élén, egymással szemben álló hadvezérekről, V. KÁROLY császárról és II. SZOLIMÁN szultánról. A SCHÖN-féle illusztráció kópiáján ez a szöveg nem szerepel, a felső keretvonalat elég ügyetlenül nyomdai úton pótolták. Más részletekben is eltér egymástól a két metszet, ami legjobban a domboldalon levő vár tornyán figyelhető meg. Erhard SCHÖN

²⁴ BENZING i. m. 427. 1.

²⁵ App. H. 1935 (1).

²⁶ HUBAY 117. — RÖTTINGER, Heinrich: *Erhard Schön und Niklas Stör, der Pseudo-Schön*. Strassburg 1925. 77. 1.

metszetének másolatát 1566-ban a nürnbergi GEISSLER-nyomda használta *Ausszug etlicher Zeitungen* című kiadványában.²⁷

Röplapunk címképe ugyanarról a dúcról készült, mint a GEISSLER-nyomda illusztrációja, de csaknem húsz évvel később. Nyomdászunk tehát nem lehetett Valentin GEISSLER, mert nevezett csak 1576-ig működött.²⁸ Heinrich RÖTTINGER szerint Erhard SCHÖN metszetének kópiája 1604-ben jelent meg újra Johann KNORR nürnbergi nyomdász *Warhafftige Neue Zeitung*-jában.²⁹ Megállapításunk szerint azonban e metszet már korábban a KNORR-nyomda birtokában volt: 1592-ben Johann KNORR atyja, Nikolaus KNORR e metszettel adta közre az 1592. június 19-i bihácsi csatáról tudósító *Klägliche Zeittung*-ot.³⁰ Röplapunk és a *Klägliche Zeittung* címképe kétségtől azonos dúcra készült, mert mindkét metszetet jól látható, hogy a dúc az alsó keretnél két helyen is megsérült. Az 1566. évi GEISSLER-illusztráción ugyanezeket a helyeken még csak a dúc jóval enyhébb sérülésének nyomai figyelhetők meg.

A KNORR-nyomda *Klägliche Zeittung* című nyomtatványa alapján azt is megállapíthattuk, hogy e mű ugyanazzal a három betűtípussal készült, mint a STRAUBINGRA vonatkozó kétértelmű kolofonnal közreadott röplapunk. Nehezítette ennek felismerését az a körülmény, hogy a két nyomtatvány tipográfiai kiállítása nem hasonlít egymásra. A KNORR-nyomda ugyanis a *Klägliche Zeittung* szövegét nagy gót típusokkal szedte, míg röplapunkban a fejezetcímek készültek e típussal. Röplapunk szövegtípusa viszont a *Klägliche Zeittung*-ban csak a mű végén, az A₃ levélen nyert alkalmazást. A metszet- és betűanyag azonossága alapján azonban bizonyosnak tekinthető, hogy a Straubingra utaló kolofonnal közreadott *Gründtliche Beschreibung* nem az adott évben Straubingban működő egyetlen könyvnyomtató, Andreas SUMMER kiadványa, hanem az 1562–1597 között számos népszerű művet közreadó Nikolaus KNORR nürnbergi nyomdájában készült.

ELISABETH SOLTÉSZ

Bisher unbekannte Drucker einiger Ungarn betreffender Flugschriften

Flugschriften aus dem 15–17. Jahrhundert erschienen oft ohne Druckort bzw. Druckernamen. In Werken, die von weltanschaulichem oder politischem Standpunkt aus gefährliche Themen behandeln, bedarf die Anonymität des Druckers keiner besonderen Erklärung. Die zeitgenössischen Berichte über die Türkenkriege gehören aber nicht eindeutig zu den gefährlichen Themen. Breite Leserkreise hatten diesen Flugschriften ein so reges Interesse zugewendet, daß diese oft in einem Jahr mehrere Ausgaben erreichten. Manche von den Neuauflagen sind einfache Nachdrucke, sog. Räuberausgaben, die die Verkaufsmöglichkeiten der Erstausgabe verminderten. In solchen Räuberausgaben war es natürlich zweckmäßig, den Namen des Druckers nicht anzugeben. Mit verschiedenen ökonomisch-politischen Erwägungen kann man also die Tatsache erklären, daß viele interessante Kleindrucke ohne Impressum herausgegeben wurden und demgemäß auch heute noch ohne Druckort und Druckernamen registriert sind.

Der Aufsatz befaßt sich mit einigen Ungarn betreffenden Flugschriften, deren Erscheinungsorten aufgrund der Illustrationen bzw. des Typenvergleichs bestimmt werden konnten. Von dem anonymen „*Turcken puechlein*“ (Nr. 1. App. H. 1643. HUBAY 47, GÖLLNER 172, 174/1) sind in der Nationalbibliothek Széchenyi zwei Varianten vorhan-

²⁷ HUBAY 249.

²⁸ BENZING i. m. 339. l.

²⁹ RÖTTINGER i. m. 77. l.

³⁰ HUBAY 321.

den, die mit je einer Initiale von HOLBEIN's Kinderalphabet geschmückt sind. Laut BUTSCH hatte Valentin CURIO seit den 1520-er Jahren diese Initialen verwendet. Auch die Typen der Varianten zeugen davon, daß dieses interessante Werk über die ökonomisch-gesellschaftliche Lage in Ungarn vor dem Türkensieg bei Mohács (1526) in der Offizin des namhaften Basler Druckers, Valentin CURIO, veröffentlicht wurde.

Zwei weitere Flugschriften (Nr. 2. App. H. 197, HUBAY 82 und Nr. 3. App. H. 198) sind mit je einem besonderen Titelbild versehen, die aus 3–4 Holzschnitt-Details des Augsburger Druckers, Heinrich STEINER zusammengestellt wurden. Mit denselben Holzschnitten erschien nämlich eine dritte Flugschrift — *Königlicher Maiestat zu Behem und Hungern . . . Zug vnd eyrreytten auff die Crönung gen Prag. Anno . . . M. D. XXVII.* — die in dem Katalog des British Museums als ein Druck Heinrich STEINER's beschrieben ist. Die Typen unserer beiden Flugschriften stimmen mit den entsprechenden Lettern der Augsburger Steiner-Druckerei vollkommen überein.

Des Turcken Erschreckliche belagerung . . . der Stat Wien. 1529 (Nr. 4. App. H. 211, GÖLNER 339) hat ein Titelbild, das gleichfalls nicht für diesen Kleindruck hergestellt wurde. Das Titelbild und der Holzschnitt auf dem letzten Blatt gehören nämlich zu den Illustrationen, die Georg LEMBERGER für die Wittenberger Luft-Ausgabe von Johannes LICHTENBERGERS Werk *Die Weissagung* geschnitten hatte. Auch die Typen unserer Flugschrift stammen aus der Luft-Offizin; also wurde diese Flugschrift von Hans LUFFT in Wittenberg veröffentlicht.

Zwei weitere Drucke — *Neue zeytung von vereinigung vnd Frid* (Nr. 5. Hubay 154, GÖLLNER 507) und *Neue zeytung von Speyr. Von handlung der Fürsten einreytten und erscheynung M. D. XXIX.* (Signatur: Ant. 3131 (32)) — erschienen mit einer identischen E Initiale, die zum Buchschmuck-Bestand des Nürnberger Georg WACHTER gehört. Beide Drucke sind mit WACHTERS Typen in Nürnberg herausgegeben worden.

Die Flugschrift über die Eroberung von Sziget (7. Sept. 1566: Nr. 6. App. H. 1816.) ist mit einem Schlachtbild illustriert. Mit demselben Titelbild veröffentlichte Valentin GEISSLER 1566 über dieses Ereignis einen anderen Bericht, in dem er auch seinen Namen und den Druckort „Nürnberg“ angegeben hatte. Die Typen unserer Flugschrift sind mit den Lettern der Nürnberger Geissler-Offizin identisch.

Die hier besprochene letzte Flugschrift — *Gründtliche Beschreibung auss dem . . . Feldläger bey Bischdorff* (Nr. 7. HUBAY 335.) erschien mit dem Kolophon: „Erstlich gedruckt zu Straubing“. Sie berichtet über die Kriegstaten in Ungarn (27. Okt. — 3. Nov. 1594.) des kaiserlichen Feldherrn Christoff von TRUFFENBACH. Als Illustration dient eine Kopie des bekannten Holzschnittes von Erhard SCHÖN, der das Treffen Kaisers KARL V. und des türkischen Sultans, SOLIMAN II. darstellt. Erhard SCHÖNS Holzschnitt erschien 1530 in einem Nürnberger Druck von Christoff ZELL. Der Nachschnitt war 1566 in dem Besitz der Nürnberger Geissler-Offizin. Laut RÖTTINGER illustrierte Johann KNORR 1604 mit derselben Kopie seine *Warhafftige Neue Zeitung*. Wie wir feststellen konnten, war diese Kopie von SCHÖNS Illustration schon früher im Besitz der Nürnberger Knorr-Druckerei. Johann KNORRS Vater, Nikolaus KNORR veröffentlichte nämlich 1592 mit diesem Holzschnitt seine *Klägliche Zeitung* über die Schlacht bei Bihács (Ungarn). Die Illustration unserer Flugschrift stammt also nicht aus Straubing, sondern aus Nürnberg, wo sie von unterschiedlichen Offizinen gebraucht wurde. 1592 war sie im Nikolaus KNORRS Besitz. Er war der Drucker, der unsere Flugschrift in Nürnberg — mit dem zweideutigen Kolophon und mit den auch in der *Kläglichen Zeitung* benutzten drei Typen — herausgegeben hatte.